

Anekdotikus novellahagyomány és epikai korszerűség (A századforduló öröksége)

DOBOS ISTVÁN

I. A megközelítés korlátai

a) A századvégi anekdotikus elbeszélés történeti megértésének változó feltételeit a hatás- és befogadáselmélet szempontjait együttesen érvényesítő analitikus recepcióvizsgálat keretében jellemezhetném megközelítő pontossággal. Ezt a szerfözlött nagyvonalú, s könnyen meglehet, jelen formájában pusztán heurisztikus fikciónak tűnő kijelentést olyan gondosan kimunkált metaelméleti vizsgálódásnak kellene követnie, amely meggyőzően igazolná, hogy az alaktan kérdezőhorizontjában az anekdotával összefüggő számos mentalitástörténeti, irodalomszociológiai és hermeneutikai választ igénylő probléma jószerivel meg sem fogalmazható. Ezúttal csak jelezhetem azokat a központi problémaköröket, amelyek egy ilyen jellegű vizsgálódást körülfoghatnak.

Egy kifejezetten narratológiai szempontokat érvényesítő, és egészében koherens elméleti háttérrel megerősített leíró jellegű poétikai tipológia értelmezőhorizontjában nem jelenhetnének meg egyetlen elvonatkoztatott narratív szerkezet vagy nem műfaji értelemben vett elbeszélés-paradigma változataiként a hazai irodalomtörténet-írásban jellegzetesen anekdotikusnak mondott novellák. A következő, meglehet ötletszerű, ám korántsem tetszőleges felsorolásban szereplő művek, például Kosztolányitól az *Április bolondja*, a *Fogfájás*, Móricztól

A bécsi bútor, a Kirabolt rabló vagy Krúdytól a *Hogyan veszett el a lengyel korona* – folytathatnók – felvethetik azt a nyugtalanító kérdést, hogy vajon beilleszthetők-e hézagtalanul a nemzetközi kutatásban immár szinte áthatolhatatlanul szövevényes geneológiai osztályozások valamely rendszerébe.

(Ha egyáltalában feltétlenül szükséges az effajta besorolás. Ez a probléma később még részletesebb kifejtést kíván.) A magyar széppróza elbeszélő formáiban, s kiváltképp a novellában megjelenő anekdotizmus egységes tipológiai alapelveinek a kidolgozását és átfogó igényű történeti-poétikai jellemzését feltehetően az a körülmény is késlelteti, hogy az újabb műfajelméleti kutatások, a nemzetközi irodalomtudomány fogalomtárai, kézikönyvei egyöntetűen megkülönböztetik és árnyalatnyi eltéréssel azonos módon jellemzik a klasszikus ókor apoftegzmáját, a prokópiuszi és a középkori eredetű anekdotát, de már a modern *szépirodalom* műfajai között nem tartják számon.¹ A konkrét szövegértelmezésekhez nélkülözhetetlen poétikai kategóriák kiválasztása is különös módszertani mérlegelést igényel a magyar novellatörténet elemzőjétől, mert ismeretes, hogy a ma már rendkívül sokrétű narratológiai irodalom fogalomkészletében szinte alig találhatunk olyan értelmű kifejezéseket, amelyek hiánytalanul megfeleltethetők volnának a magyar kritikai gondolkodásban megannyi jelentésben használt anekdotikus előadásmódnak, szerkesztésnek, modalitásnak és így tovább. (A novella szakirodalmának negyedfélszáz lapos bibliográfiájában a lelkiismeretes filológus, *René Godenne* egyetlen könyvészeti adattal sem ajándékozta meg a tanulmányírót.)² Könnyen belátható, hogy a hatás- és befogadáselmélet szempontjait nélkülöző strukturális szöveginterpretáció következetes alkalmazásával aligha alkotható olyan narratológiai modell az anekdotikus novelláról, amely elégséges feltételeket biztosítana az egymástól

1 Metzler *Literatur Lexikon*. Stuttgart, Metzler 1984 – *Dictionary of World Literary Terms*. London, 1970 – *Trésor de la langue française...* Paris, 1960.

2 René GODENNE: *Études sur la nouvelle française...* Geneve, Paris, 1985.

szembeötlően különböző műfajváltozatok egységének és formális folytonosságának az állításához. Bár az is kétségtelen, hogy az élőszóbeli közlésformával rokonságot tartó műfajok, mint a *fabula*, a *prédikáció*, a *vitairat*, a *szónoklat*, a *reformkori értekező próza* módszeres narratológiai elemzése, s kiváltképp az írásban rögzített nem szépirodalmi anekdota rendszeres morfológiai feldolgozása elmélyíthetné és hitelesebbé tehetné az anekdotikus novelláról tett történeti poétikai megállapítások érvényességét. Ha a mainál jóval többet tudnánk az egyes társadalmi rétegek hétköznapi kultúrájáról, a társasági élet közösségi kereteiről, a familiáris érintkezést lehetővé tevő nyelvi készletekről, akkor azt is megmutathatná egy ilyen jellegű kutatás, hogy az egyetemes formateremtő elvek és retorikai műveletek közül (pl. hozzáadás, redukció, erősség és kiterjesztés, sűrítés, egyszerűsítés, metaforikusság, illetve metonimikusság) melyek játszanak kitüntetett szerepet az anekdota felépítésében. Ennek ismeretében arról is világosabb képet nyerhetnénk a jelenleginél, hogy az anekdota szövegszervező eljárásai révén létrejövő nem műfaji értelemben vett elbeszélés poétikai gesztusait áthasonító magyar novella egyáltalában milyen lehetőségeket nyújthat a véges számú elbeszéléselemek összekapcsolására.

Az anekdotikus novella formatörténeti változásának folyamatrajáról, világképi és műfajtörténeti összefüggéseiről azonban a narratív szerkezet elméletére és a retorikai alakzattanra épített egyoldalú szöveginterpretációk megközelítően sem adhatnak átfogó képet, mert a strukturális poétika – többek között – nem foghatja fel narráció révén létrejövő közlésfolyamatként az elbeszélést, tehát az alkotó és a befogadó közötti kommunikációs kapcsolatra sem fordíthat különösebb figyelmet, az anekdotikus novella pedig éppenséggel az előadásra szánt, odaértett hallgatót feltételező szóbeli műforma hatáselemeit integrálta. A következetesen szövegközpontú elemzések kevés lehetőséget nyújtanak az irodalmi folyamat tényleges történetiségének a megragadására, bár az sem vonható kétségbe, hogy az említett fejlődésmenet elemi

egységeit alkotó elbeszélésszerkezetek megismerése nélkül sem alkothatnánk magunknak fogalmat az irodalom történetéről, vagy ha mégis, úgy az valami másról szólna. A szövegtudattól és a hatástörténeti feltételezettségtől meghatározott prózapoétikai gondolkodást az utóbbi évtizedekben az az a priori, de legalábbis normatív genealógiai szemlélet és szelektív hagyományfelfogás sem támogatta, amelyben a műfaj mindenekelőtt etikai, ontológiai és ismeretelméleti kategória, tehát a világ kritikai megítélésének filozófiai értelemben meghatározott formája. A történetfilozófiai alapozású elméletek zárt gondolati rendszereiben a nyelvi műalkotás kifejezésformái mintegy függetlenedtek a tényleges irodalmi folyamatoktól, mivel a műfaj ún. tartalomcentrikus meghatározását „a világnézetre ... sőt adott esetben éppen az aktuális történelmi, társadalmi, szociológiai problémákra, vagy az éppen érvényben lévő esztétikai trendre” alapozták.³ Nos, mindezt természetszerűen nem azért volt célszerű elmondani, hogy egy merőben más szemléletű utólagos tudománytörténeti értékelés „független” igazságkritériumának a fényében a szóbanforgó nézetek érvénytelennek minősüljenek, pusztán azért mutattam rá arra az ismeretelméleti diszpozícióra, mely ránk hagyományozott szövegeiben leginkább a foucault-i önmagát elbeszélő diskurzusra emlékeztet, mert ennek a nyelvhasználatnak a kontextusában az anekdota úgyszólván univerzális érvként jelenik meg a történelem beteljesedését támogató elbeszélésről szőtt elképzelésben.⁴ Elég jól ismertek a tudás elrendezésének azok a sémái, amelyek ebben az episztémében megszabják, hogy egyáltalán mi gondolható az irodalomról, ezért két szelídebb mintamondat-ötvet is rávilágíthat arra, hogy milyen feltételek között születtek az anekdotáról alkotott képzetek. (Az író az anekdotikus ábrázolás eszközeivel él, ezért – „az emberi sorsok

3 BÉCSY Tamás: *Az ontológiai drámaelemzés lehetőségei*. In: *Műelemzés – műértés*. Szerk. SIPOS Lajos, Bp., 1990. 12–13.

4 FOUCAULT: *Les mots et les choses*. Paris, 1966.

tragikus fordulatait nem képes megragadni", „nem néz szembe bátran a valósággal", „megkerüli az emberi problémák mélyebb feltárását", „pedig egy egész korszak társadalmi életének teljes körképét" adhatta volna. Illetve: az író kedélyes, közvetlen előadásmódja mélyén „ott vonult az állásfogalás ... sodró árama", az önfeledt vidámságot a vádló keserűség, a megvetés, a gyűlölet hangjai kísérték. Elszántan küzdött a romantika ellen s így jutott el „a magyar élet valóságát kíméletlenül feltáró anekdotához".)

Ha a fenomenológiai indíttatású nyelvelméleti tanulmányok (pl. Werner Strube)⁵ módszerét követve türelmes gonddal elvégeznénk az anekdota szó tényleges használatának logikai leírását, s a műforma úgynevezett kiterjedt meghatározásait mint irodalmi fogalmak paradigmáját vennénk szemügyre, nem juthatnánk arra a hatástörténeti megközelítést igénylő belátásra, hogy az állandó újraértelmezésnek kitett fogalom jelentése a magyar irodalomtörténet-írás koronként változó fejlődéskoncepcióinak, műfaji emlékeztetének, az anekdotikus tradíciót is áthasonító kortárs szépirodalom által formált szövegtudatnak, hagyományfelfogásnak a függvényében változik. Az irodalomtörténet-írásban alkalmazott elméletek fogalmi, ítéleti és következtetési elemezhetők a formális logika módszereivel is, de nem egészen helyénvaló ez az eljárás, ha kritikai ítéleteinek a mélyén az irodalmat leíró nyelvek egyetemes grammatikájának a gondolata húzódik meg, s történetietlen egyoldalúsághoz vezet, amennyiben figyelmen kívül hagyja, hogy az irodalom értelmezett formában létezik, a megfogalmazható tudás jellege és a megértés módja pedig igen szoros kapcsolatban áll az egymástól természetszerűen különböző kulturális rendszerekkel. Ha elfogadjuk, hogy a megértés előfeltétele az alkalmazás – s ebben semmi okom kételkedni –, akkor a

5 Werner STRUBE: *A novella-fogalom komplex logikája. Irodalmi műfajok definíciójának problémája*. Germanisch-Romanische Monatsschrift, 32. k. 1982/4.

hatástörténeti folyamat valóságától az irodalomtörténet értelmezője sem idegenítheti el magát. Bár némi egyszerűsítéssel, talán megfogalmazható az a tétova sejtés, hogy számottevő elméleti nehézséggel kell szembenéznie annak is, aki *nem az univerzális*, hanem a *történeti* hermeneutika alapelveit fogadja el, s ugyanakkor – az ismeretek jelenlegi szintjén – eleget kíván tenni interpretációs gyakorlatában a szakmai-módszertani megbízhatóság követelményének. Amennyiben valóban helytálló a fenti ellentmondás föltételezése, már az sem dönthető el egykönnyen, mikor nem tetszőleges a hagyományhoz intézett kérdés. Korántsem egyszerű a válasz erre, de elvi kiindulópontként elfogadható az a más összefüggésben és alkalommal további árnyalást kívánó állítás, hogy kölcsönös meghatározottságot feltételező összefüggés áll fenn a megértendő és a megértő nyelv között, és végül is az értelmezéseiben létező műalkotás az örökségként továbbélő különféle befogadói hagyományával *együtt* van kitéve az állandó újraértelmezésnek. Olyannyira igaznak látszik ez az anekdota recepciótörténetének *részleges* feldolgozása nyomán – ezt tartalmazza a tanulmány második része –, hogy olykor úgy tűnik, mintha a fogalomnak – némi önkénnyel és erős túlzással – G. Frege ismert példájához, az *Odüsszeusz* szóhoz hasonlóan nem is volna jelölete, csak folyton változó jelentése. Az örökségként kapott értelmezői hagyománnyal azért kell szükségképpen számot vetnünk, mert a történeti megértés előzetes feltételeit foglalja magában, másfelől a megértő és a megértendő nyelv kölcsönhatásáról korábban mondtak alapján talán még az a nagyralátó következtetés is megkövethető, hogy a befogadás viszonylatában lehetőségként létező műalkotások a lezáratlan hatástörténeti folyamat alakulásában, múlt és jelen szüntelen párbeszédében teremthetnek újjá. Ezért is vezetne hamis tárgyilagossághoz, ha a jelenkori irodalmat nem kezelnénk az irodalomtörténet szerves részeként, és úgy vélnénk, hogy a történeti szempontú ítéletalkotás – fogalma szerint – mintegy kizárja az élő irodalom szellemi horizontjának figyelembevételét.

b) A ma már rendkívül sokrétű, s nyelvileg változatlanul roppant nehezen megközelíthető hatás- és befogadáselmélet fogalomkészletéből vett kategóriákkal, az anekdota – sommásan, vázlatos jellemzéssel – nem ösztönzi a még ismeretlen tapasztalatok párbeszéd-jellegű elsajátítására a befogadót, sőt éppen ellenkezőleg, az olvasó kényelmes öntudatát erősíti. Csak színleli a valódi kérdések megkísértését, másként fogalmazva „még problémákat is felvet, de csak azért, hogy eleve eldöntött kérdésként tanulságos formában »oldja meg« őket”.⁶ A századeleji kritika – erről még lesz a későbbiekben szó – körvonalazta annak az újabbfajta recepciós beállítódásnak a jellegzetességeit, amelyet az elbeszélői autonómiától és a történetszerű jelentésalkotástól eltávolodó művek alkotó befogadása igényel. Könnyen belátható, hogy a műértelmezés korszerű szemléletformáit nem a jellegzetesen anekdotikus novellák hívták létre, bár esztétikai hatásmechanizmusukat mintegy az olvasó szövegteremtő együttműködésére alapozták. Ebben az összefüggésben az anekdota olyan hatásközpontú beszédművelet, mely modalitásában, szituációképzésében messzemenően épít a közvetlen párbeszédbe vont bizalmas olvasó által is elsajátított nyelvi cselekvések közös szokásrendszereire, de ami a mindennapi társasélet anekdotázó helyzetében a megértés lehetőségeként adott, azt a szövegben fel kell építenie a fabulátornak, ezért kerülhet előtérbe az elbeszélő elrendező, értelmező, kapcsolatteremtő és felhívó szerepe, s válhat meghatározóvá a folyamatosság szabályszerű megszakítása, a digresszív szerkezet. A szöveg és az olvasó között kialakuló párbeszéd szüntelenül változó drámai erőte-re mint a nyelvi műalkotás megértésének feltétele aligha jöhet létre az anekdota hatásfolyamatában, mert – némi egyszerűsítéssel – az író általánosan elfogadott megegyezésként kezeli az átörökölt forma sorskibékítő világnézetének változhatatlan jelentését, tehát a fikcionális szövegben a nyelvi cselekvés

6 H. R. JAUSS: *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*. Helikon, 1980/1–2. 21.

kísérő körülményeinek gondos figyelembevétele az előzetesen fennálló érvényességének a megerősítését szolgálja, szemben például a mesével, másfelől a szöveg és az olvasó előzetes közösségét igazolja abban az értelemben, ahogy W. Iser a közönséghez szóló irodalom közlési szándékát jellemezte. A kedélyesen fraternizáló modor, a familiáris közvetlenség, az elbeszélő és a történetbefogadó között folyamatosan fenntartott bensőséges kapcsolat alapján talán még az is sejthető, hogy a szöveg igényeinek megfelelő teremtett olvasó közreműködését a már meglévő tapasztalatok, érték- és szokásrendszerek elfogadására korlátozza a mélyszerkezetében logikai következtetéshez hasonlító példázatjellegű elbeszélés. Alighanem az anekdotikus zárlat igényli a legóvatosabb megközelítést, mert az alaktan szempontjából a történetet visszaható érvénnyel új rendbe állító jelentéstani fordulat szerepét tölthetné be formális jegyei alapján, s az anekdotában a csattanós befejezés valóban a meglepetés benyomását hivatott kelteni, ám hiba volna eltekinteni attól, hogy az anekdotikus kifejezésforma jellegzetes befogadói szokásrendszereket alakított ki, a várhatóság pedig az olvasó előzetes befogadói tapasztalatának, s a műfajkonvenciónak a viszonylatában értelmezhető, s ennek a függvényében az anekdota fordulata nem teszi nyitottá a történetet, hanem éppenséggel nyugvópontra juttatja. A befogadás során ez a szokványos szerkezeti elem például akkor készítheti a műfajról kialakított fogalmainak felülvizsgálatára az olvasót – Márai *Szindbád hazamegy* című regényére is gondolhatunk –, ha az író egy példázatnak szánt, kitérőkkel, közbevetett elmélkedésekkel előrehaladó történet elmesélésével körülményesen készíti elő a szentenciát, a tanulság közvetlen megfogalmazását, ám a felvezetést nem követi „komolyan vehető kinyilatkoztatás”, vagyis a formahagyomány szemléletétől eltérően ebben az esetben „a bölcsesség annak a felismerésében áll, hogy nincsenek nagy igazságok”.⁷ Nos, talán ebből a példából is

7 SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*. Bp., 1991. 77.

valószínűnek látszik, hogy az alaktan szempontrendszer szerint elkülönített típusalkotó elem a befogadás folyamatában, és a műalkotás egészében betöltött tényleges szerepe következtében nyeri el jelentését.⁸ Ezért is tűnhet idejétműltnek a morfológiai kánon irodalomtörténeti fejlődésével érintkező, napjainkban is kísértő vélekedés az irodalmi kifejezésformák önmagukban vett korszerűségéről, illetve korszerűtlenségéről. (Az utóbbi meggyökeresedett, de valójában végig nem gondolt nézet, úgy látszik, egyre erőteljesebben hatja át a kortárs próza újító törekvéseit értékelő hazai kritikát.) Éppígy meglehetősen kockázatos az alaktan nézőpontjából elvi következtetést és általánosító értékítéletet alkotni az anekdota cselekménymenetének folyamatos előrehaladását megszakító kitérőkről, narrátori közbevetésekről, az események szintjéről a történetmondásra szeszélyesen átváltó elbeszélői közjátékokról, nemcsak az anekdotikus zárlatról korábban mondott fenntartások értelmében, hanem azért is, mert az efféle kijelentések a fogalma szerint megalkotott kanonikus narratív szerkezet kimondatlan előfeltevéséből vezethetők le, tehát aligha óvhatnánk meg szerzőjüket, hogy a történetietlen normához való viszonyítás hibájába essék.

A nem műfaji értelemben vett anekdotikus elbeszélésben az elrendezés alapl műveletei közül a jelentéstani kiterjesztést nélkülöző hozzáadás a meghatározó, tehát az epizodikusan építkező fabuláris szerkezet jellegadó eljárása. A fabula láncszemeit az időbeli és ok-okozati érintkezés szabadabb, a narratív kitérőknek jobban engedelmesskedő logikája fűzi egybe, tehát a történet folytonosságát, az összefüggő eseménysor belső egységét fellazított motivációs rend biztosítja. A cselekményben részt vevő szereplők viszonyrendszere távolról sem lehet olyan bonyolult, mint az összetettebb narratív szerkezetet és nézőpontrendszert alkotó novellában. Annyi legalábbis valószínűnek látszik a szerkezetre és a szövegszintű folyama-

⁸ Lásd: SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Az irodalmi mű alaktani hatáselemzéséről*. Literatura, 1990/1. 30–77.

tok formszervező elveire összpontosító narratológia látószögéből is, hogy az anekdotikus magra felépített poénba futtatott elbeszélésben nem igazán jöhet létre többszintű motiváció, hierarchizált cselekményalkotás, egyszóval árnyaltabb alakteremtés. Narratív szerkezete sem igen teszi lehetővé, hogy egymást kiegészítő, párbeszédet folytató tudatok tükrében értelmezze a világot, egyébként is személyiségek és jellemek helyett az anekdotában leginkább csökkentett hatáskörű, egyetlen gesztussal megkülönböztetett „cselekvő alanyok” szerepelnek. Történeti-poétikai szempontból talán megengedhető az az általánosító kijelentés, hogy az anekdota jellemalkotása meglehetősen szegényes. Jól ismert típusokat, zsáner-alakokat keltene életre, de az érdekfeszítésre összpontosító elbeszélő olykor a rajzos karikatúrától sem riad vissza. Az anekdotikus elbeszélés találóan és gyorsan is jellemezheti a mellékalakokat, egy-egy emberi tulajdonság felnagyításával vagy éles megvilágításával, de alkatából következően aligha teremthet összetett jellemet. Már csak azért sem, mert az elbeszélés alakításmódját és epikai szemléletformáját nem a jelentésteremtő nyelv eszménye hatja át, mivel, ahogy erre Péterfy találóan rámutatott, „a szükséges alakok úgyszólván készen vannak az elbeszélő képzelmében”.⁹ Ezen a ponton önkéntelenül is felvetődik a legizgatóbb, egyben a legtöbb kockázatot magában rejtő kérdés: hogyan jellemezhető elvonatkoztatottan, a fogalom legtágabb értelmében az a világkép, amely a műformálás előtt „úgyszólván készen van az író képzelmében”? Az értelmezői hagyományban Beöthy Zsolt elképzeléséhez is kapcsolódhat, ezért talán nem túl merész dolog feltételezni, hogy a századforduló általános értékválságával szemben kialakított sajátos védekező magatartást is reprezentálja az anekdotikus nyelvhasználat és szemléletmód. Az erkölcsi világrend oltalmazó képzetének elhomályosodása és az egyre kiáltóbban valóságidegen szubsztancialista nemzet- és kultúrafelfogás megújuló bírálatainak hatása

⁹ Budapesti Szemle, 1981. 142.

nagymértékben hozzájárult az otthonosság közös érzetét adó egységes nyelv megteremtésének kísérletéhez, az egymástól lényegük szerint különböző szokás- és hiedelemrendszerek, hagyománytudatok, egyéniségközpontú világképek térhódítása idején. Az anekdota a modernitás klasszikus eszméjétől eltávolodó jelenkor meghatározó szemléletformájában az „univerzális konszenzus” beszédmódja, egy homogénnek tételezett közösség egyetértésének a nyelve, ezért a mérték szerepét tölti be a világgal szemben kialakított magatartás, a minden ellentmondást elfedő, illetve feloldó derű és megbékélő kiábrándultság tekintetében is. Ennek a mentalitástörténeti beállítottságnak a messzevilágító lényege így fogalmazódik meg a *Kivilágos kivirradtig* lapjain: „Magyar embert nem érhet csapás, csak egy, ha kedélyét elveszíti.”

II. Recepciótörténeti áttekintés

Lehetőségeimhez mérten azt a részleges célt tűztem magam elé, hogy a korforduló művészi gyakorlatában megjelenő irodalomfelfogást a kritikai ítéletekben formát öltő értékelő elvek felől is szemügyre vegyem. Irodalomtörténetünk jellegzetesen átmeneti korszakát vizsgáljuk, olyan időszakot, amelynek rendszeres, műfajtipológiai és prózapoétikai szempontok szerinti feldolgozását csak részben végezte el szaktudományunk. Tanulmányomnak ebben a fejezetében arra törekedtem, hogy az anekdotikus novella különféle típusait a kritikai fogadtatás tükrében is megmutassam.

A magyar anekdotikus próza meghaladottnak vélt irodalmi tradícióját A Hét munkatársai a konzervatív irodalom érték-szemléletével hozták összefüggésbe, s a századelőn az önelégült középnemesi nemzettudat és mentalitás kifejezésformáját látták benne.¹⁰ Az esztétikát ideológiává átjászó, előíróan normatív kritikának azt vetették a szemére, hogy a magyar irodalom elnemzetietlenedésétől tartva kíméletlenül támadja a modern novellistákat, s erőnek erejével „együgyű” anekdo-

¹⁰ A Hét, 1900. 754.

tizmusra akarja korlátozni a novellairást. Az újromantikus népies elbeszélő patriarchális idillje érintetlenül hagyta a polgári viszonyok közé született irodalmárok lelkületét. A regionalista irodalom anekdotizmusát túlhaladottnak, korszerűtlennek, életszemléletét pedig gyermekesen naivnak ítélték. Felfogásuk értelmében a modern novellista leküzdhetetlenül szubjektív, elpárologatja valóságélményeit, és elbeszélésének a cselekményét sem a külső életben pergeti le, inkább jelképekbe vetített lelki történetet ad.¹¹ Nem a tapasztalatait, hanem az úgynevezett metafizikai igazságot, a lélek valóságát fejezi ki, tehát a novella értelméhez sejtelem útján juthat el az olvasó. A Hét kritikusai szerint a századfordulóra a „pszichológiai olvasás” ideje érkezett el. Az emberi sorsokat egzisztenciális mélységükben megragadó művek, újfajta recepció beállítódást feltételeznek. A korforduló olvasóját immáron „emberi voltunk szerint való érdeklődése” különbözteti meg a múlt századi epikai tradíciótól, továbbá az, hogy az elbeszélői autonómiához kötött passzív olvasói magatartás helyett a műértelmezés új szemléletformáját hívta létre: „ma már Magyarországon is becsültebbek azok, akik elmondva meséjüket felszabadítanak attól, hogy továbbra is rájuk gondoljunk”¹² – írja A Hét kritikusa. Az előíróan normatív, „materiális” irodalomfelfogás hibájául azt rótták fel, hogy beszűkítette a közönség szellemi horizontját, így alakulhatott ki, s válhatott uralkodóvá a századvégre az a befogadói magatartás, amely „merészen sistergő nemzetgazdaságtani frázisok” alapján ítélte meg a műveket.¹³ A harmincas években íróvá érett Ezüstkor nemzedékének képviselői azért kapcsolódhatnak ehhez az értelmezői hagyományhoz, mert irodalmi műveltségük alapjait a századelő tüneményes „különceinek” örökségében találták meg, s éppen azt A Hét által is szenvedélyesen bírált írói szerepet, nyelvi magatartást, s a neki megfelelő

11 A Hét, 1894. 476.

12 A Hét, 1907. 302.

13 A Hét, 1910. 342–343.

világképet utasították el, amelyhez a műfaji emlékezetben az anekdotikus szemléletforma társult *önkéntelen természetességgel*: 1941-ben napvilágot látott *Ködlövagok* című tanulmánykötetükben az irodalmi kifejezés új lehetőségeit kimunkáló széppróza kézművesei, a magyar szellem „ködlövagjai” előtt tisztelegtek, s egyedül Krúdy „végletekig elköltőiesített” anekdotizmusát idézték megbecsüléssel.¹⁴

Jellegzetes értelmezői pozíciót képvisel Péterfy Jenő. A kor-szak legnagyobb formátumú értekezője a magyar irodalomkritikai gondolkodás előíróan normatív tradíciójának esztétikai felfogását meghaladva alakította ki a maga értékképét, s ennek jegyében fogalmazta meg széppróza-eszményét: egy telt eszmeiségű, létbölcseleti sugárzású, érzelmileg gazdagon árnyalt analitikus lélektani realizmust. A művekkel szemben támasztott legfontosabb esztétikai követelményei: a lélektani igazság, a pszichológiai hűség és az analitikus jellemábrázolás felől érthetjük meg anekdotaellenességét. Nem sokra becsülte azokat az írókat, akik nem tűztek maguk elé méltó feladatot, s megelégedtek egy adomaszerű ötlettel, amelyből Péterfy szerint a századvégen már nem lehet alapot vetni a jó elbeszélésnek.¹⁵

A népnemzeti esztétika képviselői a tágas eszmei horizontot, az erkölcsi értékelveket, a világértelmező perspektívát hiányolták az anekdotikus művekből, s nem vették jó néven az adoma kicsinyítő, de heroizáló nézőpontját sem. Vázlatos, elnagyolt lélekrajza, fellazított szerkezete, hétköznapi, vulgarizáló, felületes szemlélete sem felelhetett meg az eszményítő realizmus szigorú műfaji normáinak.¹⁶

14 *Ködlövagok. Írói arcképek.* Szerk.: THURZÓ Gábor. Bp., 1941.

15 Budapesti Szemle, 1891. 142–143.

16 Az ún. eszményítő realizmus kánonját képviselők lélektani felfogására lásd: Budapesti Szemle, 1881. 26.k. 53.sz. 1–28., uo. 1885. 43.k. 310–312., uo. 1885. 44.k. 200–218., uo. 1887. 52.k. 276–285., uo. 1887. 52.k. 297–300., uo. 1889. 57.k. 146.sz. 232–252., uo. 1889. 57.k. 146.sz. 333–336., uo. 1891. 66.k. 173.sz. 297–301., uo. 1901. 111.k. 308.sz. 314–322., uo. 1901. 105.k. 289.sz. 145–147.

Az agrárius szemléletű irodalmárok a századvégen eltűnőzték a magyar nép adomaszeretétét. A *magyar anekdotakincs* című hatkötetes művével Tóth Béla a korfordulón lábra kapó nemzetkarakterológiákhoz csatlakozott, s megalkotta a keleti származású, kedélyesen tréfálkozó, éles szemű, okos elméjű, bölcsen szemlélődő magyar ember ideálját.¹⁷ Igen gazdag örökségből meríthetett Tóth Béla, mert monstruózus gyűjteményének szerkesztési alapelve elsőként az 1804-ben napvilágot látott *Hungaria in parabolis*ban fogalmazódott meg, s ezt a későbbi antológiák összeállítói még az 1930-as években is változatlanul irányadónak tekintették.¹⁸ Szirmay Antal szerint az anekdota „a népszellem kallódó adata”, következésképp a „legjellegzetesebb nemzeti vonásokat őrző művelődéstörténeti érték”.¹⁹ Tóth Béla elmés mondásokkal rajzolja meg a magyar történelmet a legrégebb időktől a századfordulóig. A rendszeres filozófiai gondolkodástól idegenkedő magyar szellem legjellemzőbb kifejezésformájának látja az adomát, „amelyben nemzetünk ... egész világszemlélete ... és egész jelleme benne vagyon”.²⁰ A polgári gondolkodásmódot elutasító Tóth Béla konzervatív kultúrkritikája igen jellegzetes szemléletformát tükröz, s azért is figyelemre méltó, mert az anekdotikus prózahagyomány mentalitástörténeti, és szociológiai összefüggéseire is felhívja a figyelmet. A magyar nép adomázó tehetségét a középosztálynak tulajdonítja. Ugy vélem, hogy a későbbi irodalomtörténeti viták legtöbb „félreértésének” a forrása ebben a jellegzetesen historizáló, bizonyos értelemben mégis a kultúrtörténeti valóságra építő gondolatkörben rejlik. Az anekdotikus tradíció értékelése elválaszthatatlanul összefonódik a magyar nemzettudat alakulásával, a dzsent-

17 TÓTH Béla: *A magyar anekdotakincs*, I–VI. Bp., 1898–1903. – Budapesti Szemle, 1900. I. 151–154.

18 SZIRMAY Antal: *Hungaria in parabolis, sive commentarii in adagia, et dicteria Hungarorum*. 1804.

19 GYÓRGY Lajos: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*. Bp., 1934. 49.

20 Budapesti Szemle, 1900. I. 151–154.

rimentalitás, a középbirtokos észjárás és az agrárius kultúrhagyomány fejlődéstörténeti szerepének a megítélésével. Az anekdoták jellegzetes figurája egyben a műfaj legnagyobb teremtője is volt. A századvégi polgári átalakulás reformtörekvéseihez csatlakozni képtelen, elszegényedő agrárius középbirtokosság nemzetivé avatta a dzsentrihagyományt, a tradicionális, ősi magyar értékrendet romboló, idegen eredetű szellemi áramlatokat pedig a nemzeti hagyományok legveszedelmesebb ellenségeként tüntette fel. Az uralkodó elváráshorizontot kiszolgáló múlt század végi anekdoták a *historizált* középnemesi eszmevilágot, a nemzetkarakterre mitizált dzsentrimentalitás szuverenitását hirdették. A sors kényszereit fölényesen kijátszó, kedélyes szellem bölcs nyugalalmát állították szembe a magyar alkattól idegen jellemvonásokkal. Ady, Kosztolányi és Móricz eltérő értékhangsúlyú bírálataiból kitűnik, hogy az anekdotát ők is a középnemesi mentalitás irodalmi megnyilatkozásának tekintették: „Mikszáth – írja Móricz különös hangú nekrológiájában – a magyar gentry diskuráló tehetségét virágoztatta ki irodalmilag.”²¹

Csáth Géza Mikszáth-tanulmánya egy újabb jellegzetesnek mutakozó befogadásformát képvisel.²² Csáth felfogásában az anekdota egy hagyományos teleologikus gondolkodásmód poétikai megfelelője. A konzervatív „mese” egykor az ábrázolt világ valóságosságának az illúzióját kelthette, de az író szerint élethűségét és epikai hitelét nem szavatolhatja többé a frappáns fordulatosság és a harmóniát sugalmazó kerekded kompozíció. Csáthot azért nem vonzotta az előzetes írói terv alapján összeszőtt történet, mert magabiztos narrátorának gondos alapossággal adagolt didaxisától nem remélt felfede-

21 MÓRICZ Zsigmond: Mikszáth Kálmán. In: Nyugat, 1910. 713–717. – ADY Endre: Egy kis irodalom. In: Budapesti Napló, 1906. aug. 24. – KOSZTOLÁNYI Dezső: Egy ég alatt, Bp., 1977. – vö. Látjátok feleim. Bp., 1976. – vö. BODNÁR György: Az anekdotavita és elméleti távolatai. In: A „mese” lélekzundorlása. Bp., 1988. 17–26.

22 CSÁTH Géza: Jegyzetek Mikszáthról és új regényéről. In: Ismeretlen házban, I–II. ed. DÉR Zoltán, Újvidék, 1977. tom.II. 410–425.

ző izgalmat. A megismerő irodalom nevében kérdőjelezte meg Csáth a szerző világértelmezése felé mutató fabulálást, a teleologikus írói szemléletet, s az ennek megfelelő elbeszélői pozíciót. A korforduló írójának Csáth szerint az emberélet feneketlen mélységébe kell leszállnia, hogy új témákat, ismeretlen tényeket hozzon napfényre. Ennek az örökségként kapott értelmezésmódnak a kérdésfeltevése az anekdota irodalmi környezetére, világkép és forma összefüggésére irányíthatja a figyelmet.

A múlt század második felében a megismerés racionális szemléletmódjai határozták meg az epikai hitel elfogadott poétikai formáit. A tapasztalatiságra és az észelvűsége alapozott, szigorúan zárt motivációs rendszerű alkotásokban a szcientizmus öntudata nyilvánul meg. A viszonylagosság érzetétől áthatott századvégi kortudat az elbeszélői illetékeség felülvizsgálatára kényszerítette a novellistákat, s ennek eredményeképp háttérbe szorította az auktoriális elbeszélőformát, megszüntette az autonóm narrátor egyeduralkodó nézőpontját, s az új személyiségelvnek megfelelően, összetett narratív szerkezeteket juttatott érvényre. A Hét kritikusainak érzékeny megállapításaiból kitűnik, hogy mély összefüggést tételeztek fel a valóságelsajátítás megváltozott feltételei és az átalakuló novellaforma új alakítástechnikai minőségei között. A pozitívista filozófia hatására fellendülő racionális tudományok átfogó világértelmezései nem adtak kielégítő magyarázatot a századvégi gondolkodó megrendült valóságélményére. A létmagyarázó elvek iránt megfogyatkozott bizalom és az esetlegesség szorongató érzése nehéz kételyekkel terhelte meg a századvégi író helyzettudatát, s a racionális felépítésű epikai szerkezet átalakítására, az elbeszéléselemek közötti folyamatosságot és kohéziót megteremtő zárt motivációs rend fellazítására készítette. Az átmeneti korszak legfontosabb szellemi tartalmát már az eszményítő realizmus eltorzult, kései változatától eltávolodott irodalmárok is a véges számú ismeretelméleti alapelvek, a teljes világmagyarázatra igényt formáló filozófiai elméletek és a végtelenbe vesző jelenségek,

a parttalanul sokértelmű tények közötti feloldhatatlannak tűnő ellentmondásban látták, s azzal is tisztában voltak, hogy a megváltozott létérzékelésnek és kortudatnak az epikai szemléletformában is kifejezésre kell jutnia. Szász Zoltán így fejezte ki ezt a meggyőződést: a világon minden új jelenséget ezer és egy ok, körülmény összeszővődése idéz elő, „épp ezért tökéletes oknyomozó történet-fejtés nem lehetséges”.²³

Az anekdotikus szépprózai hagyomány fejlődéstörténeti szerepének megítélése a későbbiek során döntően aszerint változik, hogy az értelmezők a forma szociológiája, a regény vagy az elbeszélés felől közelednek-e hozzá. Azok az elemzők, akik a mentalitástörténet összefüggésében veszik szemügyre az anekdotát, az agrárius eszmétörténeti örökséggel szemben kialakított ítéletalkotói pozíciójuk alapján vonják meg az anekdota mérlegét. A recepciós beállítódások főbb típusait – reményem szerint – talán két jellegzetes példával is megvilágíthatom.

Alexa Károly jórészt írói *vallomásokból* merített érvekkel igazolta az anekdota folyamatos, értékteremtői jelenlétét a magyar irodalomban. Bevallottan apologetikus célzatú áttekintésében több helyen is egyenesen arról beszél, hogy fabulálás nemzet lévén, történelmi tudatunk, azonosságérzetünk és nemzeti önbecsülésünk „máig az anekdotától kapja a legtöbb hitet és bizonyosságot”.²⁴ Alexa voltaképpen a magyar nemzettudat sajátos megnyilatkozásának gondolja az anekdotát: „egész történelmünkről, nemzeti karakterünkről vall érvényes módon”, mert a politikából kirekesztett kisemberek irodalmi formája, a „beismert szűkösség szemlélete”, s ily módon töredékessége ellenére is pontos láttelepet ad ismétlődő abszurdjainkról, az anekdotát előhívó, aktualizáló önazonosság zavarairól.²⁵

23 A Hét, 1902. II. 547–549.

24 ALEXA Károly: *Anekdota, magyar anekdota*. In: *Tanulmányok a XIX. század második feléből*, ELTE Bp., 1983. 5–86.

25 i.m. 28.

Balassa Péter szerint a magyar anekdotizmusban amnéziás történelemszemléletünk és „mégis-kurucos” mentalitásunk ölt formát. A kölcsönös hazugságok áthatolhatatlan rendszerének egyezményes köznyelvét jelenti ebben a felfogásban az anekdota, amely a „hétköznapi ravaszság álomszerű győzelmről beszél folyvást”.²⁶

A fogadtatás tükrébe pillantva láthatjuk, hogy a normatív értékelő, a történeti-poétikai szempontot érvényesítő elemző és a poétikailag transzformált anekdota korszerű műfajváltozatait figyelemmel kísérő tanulmányíró is másként helyezi el az értékhangsúlyokat, ha az anekdota irodalomtörténeti szerepéről szól.²⁷

A történeti megértés előfeltételeinek tudatosítása végett újabb prózaepikánk anekdota-értékelésére is *utalnunk* kell. A nyolcvanas években néhány jelentős szépprózai alkotásunk az anekdotikus irodalmi tradíció felé fordult. Az egymástól lényegesen különböző hagyományértelmezések szembeötlő vonása, hogy eltávolító ironiával idézték meg az anekdotát, ám a kisforma felmagasztalására is találhatunk példát. A hetvenes évek végén úgy tűnhetett, hogy az irodalmi kifejezőmódokkal elszántan kísérletező Mészöly Miklós végletesen eltávolodott a valóság elvére építő széppróza szövegalkotásától. Novellái közvetlenül szóltatták meg az elbeszélés ismeretelméleti alapkérdéseit. Újabb műveiben a narrációs folyamatot közvetetten, olykor az anekdota ironikus felhasználásával emeli az ábrázolás témájává. Úgy alkotja meg az

26 BALASSA Péter: *A színéváltozás*. Bp., 1982. 216.

27 Lásd: SÓTÉR István: *Jókai Mór*. Bp., 1941 – LOVASS Gyula: *A novella* (1942) In: *Uő: Kilenc hős visszatér*. Bp., 1973. 513–521. – RÓNAY György: *Az idő forradalma*. Magyarok, 1947. 413–430. – SÓTÉR István: *Mikszáth Kálmán időszemlélete*. Válasz, 1949. 336–343. – KIRÁLY István: *Mikszáth Kálmán*. Bp., 1952 – BORI Imre: *A magyar próza szabadságharca*. Híd, 1962/7–8. 687–695. – ILJA Mihály: *Egy tanulmány margójára, vagy egy teória hibái*. Tiszatáj, 1962/9. – DIÓSZEGI András: *Megmozdult világban*. Bp., 1967. 395–416. – FÜLÖP László: *Realizmus és korszerűség*. Bp., 1967. 181–225. – FÁBRY Anna: *Ciprus és jegygye*. Bp., 1987. 19–28.

archaikusnak tekintett műfaj észjárásának és valóságszemléletének a paródiáját, hogy látszólag sűrű szövésű motivikus hálóval fogja egybe a valójában önkényes logikával egymáshoz illesztett elbeszélésmozaikokat. Várakozást keltő, értelmi összefüggést provokáló hangsúlyos elemekkel telíti a novellát, ennek ellenére történetfragmentumai a szabad asszociáció prelogikus hullámvázában sodródhatnak egymás mellé: emlékfoszlányok, mozaikroncsok, sírástól terhes adatok, eseménytörmelékek kavarnak a novellák lapjain, a kapcsolódások rendezőelvét nem leli az olvasó, „makacsul nyomon marad”, mert az elbeszélés nagyfokú szövegszervezettsége ok-okozati összefüggés sejtelmét kelti. Végül épp az anekdotikus építkezés szemléleti alapját cáfolja a mű azáltal, hogy a feltételezett összefüggésről bebizonyítja: pusztán „ráfogás”, „értelmező egyszerűsítés”. Közvetett módon tehát az anekdotikus széppróza világértelmezésének ontológiai tarthatatlanságára, megalapozatlanságára mutat rá (*Fakó foszlányok nagy esők évadján, Magyar novella, Lóregény*).

A kollektív emlékezetben megőrzött históriákból Temesi Ferenc hat nemzedék legendáriumát alkotta meg (*Por*). Anekdotákra tördelt szótárregénye a magyar prózahagyományban jelentős szerepet betöltő epikai alapformát kelti életre, s a szűkebb pátria néprajzának, mentalitástörténetének és szociológiájának átfogó igényű ábrázolásával a regionális irodalom hagyományához kapcsolódik. A Porlód történelmét kisformákkal megragadó elbeszélő a maga poétikai gesztusával állást is foglal egy magatartásmód mellett, s annak a mentalitásnak a szuverenitását hirdeti, amelyet a műfaj reprezentál. Az író világértelmezése felé mutató fabula a hétköznapiak felől közelíti meg a történelmet, s a körülményekhez derűs megadással alkalmazkodó kisemberek vitalizmusát mutatja fel érvényes tulajdonságként, a sorshelyzethez idomuló gyakorlatot, a túlélés stratégiájának a bölcsességét hirdeti. Az ábécé sorrendjében egymást követő szócikkek azonban megszakítják a művön belüli folyamatosságot, s a regénynek ez a töredezett szerkezete metaforikus értelemben mintha a legen-

da fénykörét megtörő történelemnek sugalmazná a szürrealista logikáját.²⁸

Könnyen érheti vád e sorok íróját: nem kényszerűségből, hanem a poentírozó zárlatot olyannyira kedvelő anekdotától erős ösztönzést nyerve szakítja félbe éppen ennél a mondatnál tanulmányát – a teljes szinképet figyelembevevő történeti-poétikai áttekintés előtt²⁹ –, ám az is meg lehet, hogy önértelmező metaforaként a folytonosság szabályszerű megszakítása mutathat rá az anekdota megértéstörténetének mélyebben fekvő logikájára.

28 Vö. D. I.: *Jelkép és közérzet. Mészöly Miklós novellái*. In: *Küszöbök*. 1986. 163–183. – D. I.: *A kisformák mestere*. (Temesi Ferencről) *Alföld*, 1987/9. 64–70.

29 D. I.: *Anekdotikus novella a magyar századfordulón*. *Studia Litteraria*, 1989. 7–31.

ISSN 1215-9190
ISBN 963 641 318 5

Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs
Felelős kiadó: Horányi Özséb
A szedés a JPTE Számítóközpontjában készült
Felelős vezető: Kovács Balázs
Műszaki szerkesztő: Ruttkay Helga